

„Derék asszonyok és jámbor férfiak” – sírfeliratok filológus szemmel

 VIKTÓRIA BÁNYAI

„Women of Worth and Plain Men” – Philological Approach to Jewish Epitaphs

718(=411.16)(439)

726.8(=411.16)(439)

929.55(=411.16)(439)

82-193.6

 Keywords: Jewish cemeteries. Hebrew inscriptions. Jewish onomastics. Literary devices in the epitaphs.

1. A sírfeliratok – mint nyelvtörténeti/nyelvhasználati forrásanyag

Minden a magyarországi zsidó temetőkkel foglalkozó kutató számára jól ismert jelenség a sírfeliratok fokozatos nyelvváltása, pontosabban a 18. században és a 19. század elején még tisztán héber szöveganyag kétnyelvűvé válása, majd a nyelvek közti arányok fokozatos eltolódása. Először csak a hátoldalon jelenik meg az elhunytak neve gót vagy latin betűkkel, esetleg néhány szó németül, később magyarul, illetve a dátumok a polgári időszámítás szerint, arab számokkal. Idővel mindez az előoldalra kerül, de még a kő alsó harmadára. Meg kell jegyezni, hogy a „hátoldal – előoldal alja” időrend nem minden temetőben egyértelmű, ennek lehetséges okára kitérek még. Ami viszont bizonyosan az utolsó fázis, hogy a 20. század folyamán – főként a hagyományokhoz lazábban kötődő közösségeknél – egyenrangúvá, sőt, elsődlegessé válik a latin betűs szöveg a héberhez képest, utóbbit csak a formulák, rövidítések szintjén megőrizve.

Magától értetődő, hogy ez a folyamat a hétköznapi életben, valamint az oktatásban, a közösségi nyelvhasználatban már korábban megmutatkozó nyitás lecsapódása, bizonyos fáziskéséssel. A nyitásé, melynek hangsúlyos része a környezet nyelvének és írásának elsajátítása: a sírfeliratok szempontjából külön is hangsúlyos az írás, a gót vagy latin betűs alfabetizáció kérdése. Az élők közti nyelvi változások mutatkoznak meg tehát a sírkeretekben is. Kevésbé ismert ugyanakkor, hogy mindez nem teljesen spontán módon zajlott le: a közösségek – mind az újítók, mind a szigorúan hagyományörzők oldalán – törekedtek arra, hogy keretek között tartsák, szabályozzák a valós nyelvi változások megjelenését vagy éppen hogy elfedjék azt. A szabályozás elvi alapja mindkét irányzat számára az volt, hogy a temető a közösség közös tulajdona. Héber terminológiával *hacér mesutafin*, azaz társtulajdonosok udvaraként tekintendő, vagyis nem a gyászoló magánügye egy, a korábbi hagyományoktól eltérő sírkő elhelyezése: a változások csak a közösség beleegyezésével lehetségesek.

A keretek kijelöléséről az első adataink épp az újító szellemű közösségekből valók, az 1850-es évekből származnak. Ekkor hitközségi határozatok mondták ki, később a

Hevra Kadisa alapszabályokban is lefektették, hogy héber felirat nélküli sírkő nem állítható fel. Ilyen adatunk van 1850-ből Veszprémből, 1854-ből Szegedről, 1865-ből Aradról, de sorolhatnánk Békéscsabát, Pápát, Nagykanizsát, Kőszeget, Csáktornyát, Vágújhelyet, Nagybecskereket, Tata-Tóvárost is: a hevra alapszabálya mindenütt hasonlóan rendelkezett.¹ A tilalom nyilvánvalóan az ekkoriban megjelenő egyéni törekvésekre – a héber teljes elhagyásának igényére – reagált hatalmi szóval; szociolingvisztikai értelemben mesterségesen fenntartva a héber használatát. Egyes szabályzatok azt is kikötötték, hogy a kövön milyen elrendezésben szerepelhet a héber és a más nyelvű (német vagy magyar) felirat. A szegedi Hevra alapszabályának 81.§-a az 1880-as évek közepén azt mondta ki, hogy: „A sírkövek előlapján héber fölirat alkalmazandó.” Továbbá: „A síriratok a Chevra előjáróságának és a főrabbinásznak jóváhagyás végett előzetesen bemutatandók.”² Erre és más hasonló szabályozásokra utaltam az előbb, hogy a „háttoldal – előoldal alja” időrendje vagy az esetleg ennek tulajdonított jelentőség csalóka lehet, nem feltétlenül a sírkőállítók szándékát fejezi ki, hanem egy valamiféle kompromisszummal kialakult közösségi szabályozást. Jól tudjuk, hogy az 1850-es 1860-as években több közösséget is mélyen megosztott, már-már szétfeszített a tagok eltérő meggyőződése a modernizáció, az újítások elfogadása vagy elutasítása ügyében.

Az orthodox oldal sokkal szűkebben szabta meg a nyelvi kereteket: csak héber feliratokat engedélyezett. Latin betűkkel – egyes tekintélyek szerint – még a sírköves névjegyét is tilos feltüntetni. A latin betűk kapun kívül tartását valósítja meg például a budapesti Csörsz utcai ortodox temető, ahol hosszas kutakodással is csak két női síron fedezhető fel a sírköves neve latin betűkkel. Bár erre az általam ismert rabbinikus állásfoglalások, responsumok külön nem térnek ki, a tapasztalat azt mutatja, hogy a héber mellett a szintén héber betűkkel írt jiddis és egy-egy idézet erejéig az arámi nyelv is elfogadott/elfogadható volt az ortodoxia számára. A jiddis természetesen a női sírok sajátossága, és csak kiegészítő nyelvként: az alapadatokat ezeken is héber felirat közli, csak a személyesebb hangú, a fájdalmat, veszteséget kifejező résznél jelenik meg. Maradva a Csörsz utcában, négy ilyen sírt számlálhatunk össze.

A feliratok nyelvével kapcsolatban saját – megengedő – álláspontja védelmében a neológia történeti érvet hozott fel. E szerint mind a késő ókori Palesztinából ismeretesek görög nyelvű sírkövek, mind a kora középkori Európából (pl. Dél-Itáliából) görög és latin nyelvűek.³ De nem is kell ilyen messzire mennünk: a Pannónia területéről ismert, Scheiber Sándor által közzétett zsidó sírkövek sem voltak héber nyelvűek.

A feliratok nyelvén kívül két másik kérdést tárgyalnak a sírkövekkel kapcsolatban döntvényeikben a rabbinikus tekintélyek az 1870-es évektől vissza-visszatérően – mint ennek a területnek neuralgikus pontjait. Az egyik a sírkőre vésett ábrázolás, az elhunyt arcképének fotográfián vagy más technikával való megjelenítése, ennek tilalma. A másik az arab számok használata a polgári dátum szerinti évszám feltüntetésére, vagy akár csak a temetőlátogatót útba igazító sírkőszámozás céljából. Az arab számok tiltásában egyébként nem volt teljesen egységes a rabbik vélekedése. Talán ez az oka olyan „köz-

1. Löw-Klein 1887, 59. p.

2. Löw-Klein 1887, 94. p.

3. A neológia érvelését lásd például Weinberger 1939; különösen 37. p.

tes” megoldások kialakulásának, mint például hogy a zsidó naptár szerinti dátumot arab számokkal vésték fel, vagyis az otthonosabb arab számokat használták, azonban mégsem a Jézus születését kezdőpontnak tekintő keresztény évszámok szerint.

Az egyéni kilengések helyes kezelésében is rendszeresen kértek segítséget nagyobb tekintélyű kollegáiktól az érintett közösségek rabbijai. Így például Mose Schick huszti rabbihoz (1807–1879) Homonnáról és Derecskéről érkeztek ilyen kérdések.⁴ Egyik kérdés abban kért iránymutatást, hogy az engedély nélkül felállított magyar feliratos sírkövet egészében kell-e eltávolítani, vagy elegendő eltakarni a problémás részeket.

Mindezeket figyelembe véve érthető, hogy nagy dilemmát jelentett az 1870-es 1880-as évek során az addigra imaéletben, kóser ételmiszer-ellátásban és más intézményekben már elkülönült ortodoxia számára, hogy a temetkezésben is különváljanak-e. A bonyhádi ortodox közösség első rabbija, Mose Pollák (1845–1889) az alábbi a kérdéssel fordult a már említett Mose Schick huszti rabbihoz: „Jobb-e egy külön helyet venni az Istenfélők közösségének, vagy inkább arra kell törekedni, hogy a régi temetőben, ahol az igazak és atyák vannak eltemetve, jelöljenek ki helyet nekik?” Mose Schick válasza nem egyértelmű, de inkább a szakadás mellett áll. Két szempontot hangsúlyoz. Az elkülönülés ellen szól, hogy akkor az atyák sírhelyei a neológok kezén maradnak, és – idézem – „azt tesznek ott, amit csak akarnak”. Ezért helyes arra törekedni, hogy a neológokkal írásban állapotodjanak meg a temető fenntartásáról, a hagyományok megváltoztatásának tilalmáról. Azonban – érvel tovább Mose Schick – a neológok szokása, hogy nem tartják be az ígéretüket, és tartani kell tőle, hogy mégis eltérnek majd a hagyományoktól.⁵

Az előbb úgy fogalmaztam, hogy a keretek kialakítása, a szabályozás mellett a valós nyelvi és kulturális változások elfedését is szolgálták a hitközségi rendelkezések. Az elfedő hatásra szeretnék egy példát bemutatni. Forrása Felsőszeli, egy Galántához közeli település, viszonylag kicsiny ortodox közösséggel. Temetőjében az ortodox jellegnek megfelelően még a két világháború közötti időszakban is az egynyelvű héber feliratok az általánosak: látszólag minden változatlan. Ugyanakkor a feliratok fordításakor és az anyakönyvi adatokkal való összevetésekor az derült ki, hogy ebben az időszakban több alkalommal is hibás a köveken szereplő héber dátum. Az én értelmezésemben azt olvashatjuk ki ebből, hogy a közösség tagjainak már nem természetes, de semmiképp sem elsődleges közege a zsidó naptár szerinti datálás, a környezethez való kulturális hasonulás e szintjén már túlléptek, csupán a sírfelirat kedvéért, illetve az arra vonatkozó előírások miatt számították át/vissza a polgári dátumot zsidó naptár szerinti dátummá.

Ugyanez az elbizonytalanodás figyelhető meg egyes temetőkben a 20. század első felében magának a héber nyelvnek a használatában. A tényleges nyelvi (nyelvtani, nyelvhelyességi) hibák szórványos megjelenése mellett, sőt talán még hangsúlyosabban a sablonossá válás, az egyediség, a nyelvi igényesség elkopása fedezhető fel a lát-

4. Homonnai esetről Su”t Maharam Schick JD 171., a derecskei esetről Su”t Maharam Schick HM 56.

5. Su”t Maharam Schick OH 177.

szólagos változatlanság mögött. A betűtévesztésekről – úgy vélem – ebben a kontextusban nem érdemes beszélni, mivel azok nagy valószínűséggel a sírkőfaragók tévesztései lehetnek, nem a szövegezőkéi. Teljesen általános, egyöntetű tendenciáról nem beszélhetünk, egyedi teljesítmények – egy-egy rabbi, tanító stb. intenzív részvétele a helyi sírfeliratok megszóvegezésében – módosíthatták a képet.

2. A sírfeliratok – mint névtani forrásanyag

Erről az önmagában is hatalmas kutatási területről most csak néhány, inkább praktikus megjegyzést teszek. A tisztán héber betűs sírkövek esetében, hacsak anyakönyvi vagy helytörténeti adatok nem teszik egyértelművé, akkor a nevek kiolvasása, helyes ejtésének megállapítása is komoly fejtörést okozhat. Ez abból adódik, hogy a héber, mint más sémi nyelvek is alapvetően csak a mássalhangzókat írja le, a magánhangzókat teljes rendszerükben mellékjelekkel jelöli, amelyek a sírfeliratokon nagyon ritkák. Itt – mint minden pontozatlan szövegben – csupán a magánhangzók jelenlétére és jellegére utaló, megváltozott funkciójú mássalhangzókat találunk. Ez a nehézség a családneveket is érinti, de – mint utaltam rá – azokra nagyobb eséllyel talál a kutató külső forrást, fogódzót. A személynevek esetében azonban a héber/zsidó nevekre gyakran épp a sírfelirat az egyetlen forrásunk.

A kettős névhasználat a személynevek terén, vagyis az anyakönyvezett polgári név és a vallási, családi környezetben használt zsidó név mindenki számára jól ismert jelenség, mindenki tud néhány tipikus, sokszor azonos kezdőbetűjű párosítást említeni. Például *Hajjim Cvi/Hermann*, *Mordekhaj/Márton*, *Ábrahám/Adolf*; *Jehuda/Jakab*, *Ráhel/Róza*, *Lea/Ilona*, *Gitl/Katalin* stb. Ugyanakkor magyarországi vonatkozásban még sosem készült szisztematikus, az előfordulások statisztikai gyakoriságát is vizsgáló zsidó névtani tanulmány. Ilyen mindaddig nem is készülhet el, amíg nem épülhet az országot területileg és vallási irányzatok szerint is megfelelően reprezentáló alapkutatásokra, amelyeket elsődlegesen a temetőket dokumentáló, feldolgozó kutatók végezhetnek el.

Ezek az adatok épp hogy több temető vonatkozásában – azok eredményeit összevetve – értékelhetők megfelelően. Épp az összevetés mutathat rá a helyi sajátosságokra, vagy egyes korszakok jellegzetességeire, névadási szokásaira, névdivatjaira. Olyan kérdésekre gondolok, mint hogy a nem bibliai eredetű zsidó nevek között melyik időszakban, melyik térségben milyen arányban fordulnak elő jiddis (német) eredetű nevek (például *Golda*, *Libele*, *Toibe*), szláv eredetű nevek (például *Csorna*, *Szlava*, *Zlata*) vagy éppenséggel szefárd nevek. Az is figyelemre méltó jelenség, hogy vajon a női nevek kínálata miért nyitottabb az újításra, az idegen elemek befogadására. De a bibliai eredetű nevek esetében is feljegyzésre, vizsgálatra érdemesek azok a névváltozatok, becéző alakok, amelyek elérték a hivatalosságnak azt a szintjét, hogy a sírfeliratban a standard bibliai névalakok helyett rögzítették őket. *Debóra* helyett *Dobris*, *Hana* helyett *Hanele*, *Jichak* helyett *Icik*, *Samuel* helyett *Smelke* – és folytathatnánk a sort. A leggyakoribb neveknél több változatot is találhatunk azonos közösségen belül. Példaként a Ráhelnek a váci zsidó temetőben fellelhető változatait mutatom be. Itt a héber alakok is szerepelnek, hogy érthetőbb legyen, hogy a latin betűs átírásokban ezek sajátosságait igyekszünk visszaadni, a tévedés kockázatával:

Ráhel ראהל,
 Ráhele ראכעלע / ראכלי
 Raikhel רייכל,
 Reicel רייצל,
 Rejtcl רייטצל

Az ejtés rekonstruálásának külön nehézsége, hogy Magyarország épp a jiddis keleti és nyugati ejtésének a határán fekszik, elvben mindkettő előfordulhat; és a feliratok – a már emlegetett nehézségek miatt – nem mindig igazítanak el.⁶

3. A sírfeliratok irodalmi megformáltsága

A héber sírfeliratnak alapesetben tartalmaznia kell az elhunyt nevét, az anyja nevét, továbbá a halál zsidó naptár szerinti dátumát: ezek feljegyzése szükséges a halálozási évforduló (*Jahrzeit*) előírásos megtartásához. Ezeken túl nem kötelező, de szokásos és nagy állandóságot mutató elemek a nyitó és záró formulák, megjelenésüket tekintve rövidítések, valamint az elhunyt és családtagjai nevét bevezető és kísérő fordulatok, többségükben szintén csak rövidítésként feltüntetve. Épp ezeknek az elemeknek a viszonylag nagy állandósága teszi lehetővé, hogy csak rövidítésként írják őket fel: feloldásuk a közösség tagjai előtt ismertek voltak. Az állandóság azonban csak a 18. század vége és a 20. század közepe között igaz. Ha vizsgálódásunkat térben vagy időben kitágítjuk, például ha visszapillantunk a középkori és török kori magyarországi zsidó sírkövekre, azt találjuk, hogy más formulákat alkalmaztak: például záróformulaként az „Ámen, ámen, ámen, szela, szela, szela” sort.⁷

Az eddig említetteken túl rendszerint van néhány sor az elhunyt jellemzésére, méltatására. Ezek a kis szövegek megadhatják az elhunyt életkorát (születési dátumot a héber felirat sosem közöl), gyermekeinek számát, beszámolhatnak a hitközségben végzett megbízatásokról, utalhatnak életkörülményeire (pl. hosszú özvegyiség), de legfőképpen méltatják az elhunytat, és hangot adnak a veszteség fájdalmának. A méltatásokban kidomborított tulajdonságok – istenfélelem, adakozókészség, szerénység, vállalási buzgalom – gyakori felbukkanása sablonossá teszi ezek szerepeltetését. Másfelől azonban pontos tükröi a közösség értékrendjének, annak, hogy mit tart elismerésre, követésre méltó életvitelnek. Ebben az értelemben nem személyes tulajdonságok, szerepeltetésük a közösség általános normáinak való megfelelést fejezi ki.

6. A személynevek feldolgozásánál nagyon hasznos Beider 2001 kötete, amely segít eligazodni a névváltozatok között, valamint a szláv és jiddis eredetű zsidó nevek világában. A kötet minden névnel viszonylag bőségesen adatozza a regisztrált előfordulásokat is a korábbi szakirodalom, kiadott feliratgyűjtemények stb. alapján, amiben Magyarország sajnos erősen alulreprezentált. Ez természetesen nem a szerző hibája, hanem az alap kutatások hiányából következik. Németországi, cseh, osztrák és lengyel adatok, ejtési variációk között kell dönteni, hogy a magyarországi előfordulás vajon melyikhez áll közelebb.

7. Lásd Scheiber 1960.

Magyarországi zsidó temetőkben – eddigi megfigyeléseim szerint, amit statisztikákkal még nem tudok alátámasztani – a 19. század középső harmadától találkozhatunk bővebb szövegezésű feliratokkal, azt megelőzően jellemzően szűkszavúak. A korai vagy akár későbbi, de rövid szövegekben a halál körülménye, a fájdalom és bánat kifejezései hordozzák az első lírai elemeket. Biblikus és liturgikus fordulatok köszönnek vissza: az ismerős szavak, fordulatok által előhívott eredeti kontextus tovább erősíti, súlyosbítja mondandójukat. Példaként említem a viszonylag gyakori *neeszaf el-amo* = „odakerült/hozzágyűjtetett népéhez, elődeihez” kifejezést, mely egyszerre fejezi ki a halál bekövetkeztét és az eljövendő világban megszerzett megbecsült hely reményét; nos, ez egyaránt idézi fel szövegszerűen Ábrahám (1Móz. 25,8), Izsák (1Móz. 35,29), Jákob (1Móz. 49, 29), Áron (4Móz. 20,24) és Mózes (4Móz. 27,13; 5Móz. 32,50) halálának tórai leírásait, emeli kimondatlanul is a sírkő tulajdonosának halálát e leírások sorába.

A 19. század utolsó harmadára és a 20. század első harmadára jellemző hosszabb, nyelvi-stilisztikai értelemben díszítettebb feliratok legelterjedtebb kompozíciószervező eleme az akrosztichon, ahol a sorkezdetekből az illető nevét olvashatjuk össze. Az akrosztichonos versek megjelenésére és divatszerűen gyors elterjedésére a szakirodalom nem ad magyarázatot. Léte feltételezhetően összefügg azzal a szokással, hogy a nagybeteg személyek gyógyulásáért, betegségének könnyebbedéséért közösségileg zsoltárokat mondtak, és ennek részeként a 119. zsoltár alef-bétes soraiból mintegy kirakták, kiolvasták a beteg nevét. Azonban nem látszik egyenes, szövegszerű összefüggés a zsoltársorok és a sírfeliratok akrosztichonjaiban egy-egy betűre szokásos sorok között.

1. kép. Kettős akrosztichon a váci temetőből, 1866 (Eszter)

Az akrosztichonos kompozíció időnként az egész feliratot eluralja – sokszor a szöveg értelmének, érthetőségének kárára is –, és a korábban a felirat lényegét kitevő elemeket (dátum, családtagok nevei) a szélekre szorítja. Az 1. sz. mellékelt képen egy igazán bravúros megoldást, kétszeres akrosztichont láthatunk, amelyet a kezdőbetűk kiemelése valóban jól láthatóvá tesz. Az érdemi biográfiai adatok itt is legalulra szorultak. Az akrosztichonos feliratok zöme – a vers jellegnek megfelelően – további poétikai eszközöket is használ, leggyakrabban a sorvégek rímeltetését. Egyes feliratok oly módon is a(z) – amúgy nem túl változatos és ötletes – rímek jelenlétére irányítják az olvasó figyelmét, hogy a sorvégen is kiemelést alkalmaznak. Ennek egy különleges változatát mutatja a 2. sz. kép, ahol a tíz sor azonos végződése válik a szöveg lehangsúlyosabb szervező elemévé, az akrosztichonról is elvonva a figyelmet. További eszközök között találjuk az elhunytat megszólító, E/2-ben említő szövegeket („Eltávoztál” „Sok jó cselekedeted jutalma”) vagy a gyászolók nevében, T/1-ben beszélő, a fájdalmat és veszteségérzetet így személyesebbé tevő verseket. A direkt és indirekt bibliai idézetek stilisztikai szerepére már láttunk példát, ezt annyival egészíteném ki, hogy ezekben a versekben nem ritka az elhunyt nevével azonos bibliai szereplőre utalás, kimondatlanul a vele való azonosítás.

2. kép. Kiemelt rím a budapesti Csörsz utcai temetőből, 1944 (Schmutz Jichak)

Sajnos arra az igen egyszerű kérdésre nem tudunk kielégítő választ adni, hogy vajon kik voltak ezeknek a kompozícióknak a szerzői. Egy általános kép ismét csak sok-sok helyi adatból, a kutatások szintéziséből állhat össze. A bravúros kompozíciókról joggal

feltételezhetjük, hogy a héber nyelvvel professzionálisan foglalkozó személyek (rabbik, tanítók, jegyzők) munkái.⁸ Azonban van adatunk poétikai vénával megáldott zsidó kőfaragó dinasztjáról,⁹ ismerünk nyomtatásban is megjelent formulakönyveket (sír feliratmintákat), amelyek alapján csekély hozzáértéssel is megszövegezhettek valaki egy feliratot. Egyes kezdőbetűkhöz tartozó sorok sablonos vissza-visszatérése is arra utal, hogy egyáltalán nem volt minden felirat önálló alkotás, megkockáztatom, hogy egy részüket közösségi alkotásoknak is tekinthetjük.

Felhasznált irodalom

- Beider, Alexander 2001. *Dictionary of Ashkenazic Given Names*. Avotaynu.
 Kormos Szilvia 2010. *A váci zsidó temetők*. Budapest. /Hungaria Judaica, 24./
 Löw Immanuel-Klein Salamon 1887. *A szegedi Chevra 1787-től 1887-ig*. Szeged, Szegedi Chevra Kadisa.
 Löw Lipót végtisztessége. Szeged, Szegedi Izraelita Hitközség, 1876.
 Scheiber Sándor 1960. *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig* Budapest, MIOK.
 Schick, Mose 1961. *Su"t Maharam Schick*. New York.
 Weinberger Mózes 1939. „A sírfeliratok szövegéről”. In uő (szerk.): *Emlékkönyv*. Cluj, 31–39. p.

VIKTÓRIA BÁNYAI

„Women of Worth and Plain Men” – Philological Approach to Jewish Epitaphs

The paper analyses some aspects of Jewish epitaphs, giving methodological guidelines to researchers of the Jewish cemeteries for their documentation projects. The main points are the following:

1. Jewish epitaphs as source material for the study of history of the Hebrew language in Hungary and for the socio-linguistic examination of the process of language shift.
2. Jewish epitaphs as source material for the study of Jewish onomastics. The paper emphasizes the need for a comprehensive survey on this field in Hungary.
3. Content (necessary elements, formulas, biblical quotations, expressions of sorrow and sadness, virtues of the deceased etc.) and structure of the epitaphs. The author gives examples of literary devices (acrostichon, rhymes) used in Hebrew epitaphs, and she raises the question of authorship: folk or professional literature.

-
8. A sírfeliratok szövegezésében közismerten elkötelezett Löw Lipót (1811–1875) szegedi rab-biról tudjuk például, hogy betegágyáról utoljára (néhány nappal halála előtt) egy héber sírfelirat megírása miatt kelt fel. Lásd Löw Lipót végtisztessége. Előszó, VII. p.
 9. Balogh István adata a békéscsabai Schwartz sírkövesekről.